

**AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ adına DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

MƏRYƏM QƏDİM QIZI QƏDİMOVA

**İSİMLƏRİN LEKSİK-SEMANTİK İNKİŞAFI
(AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİ MATERİALLARI
ƏSASINDA)**

10.02.19 – Dil nəzəriyyəsi

*filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün
təqdim olunmuş dissertasiyanın*

AVTOREFERATI

Bakı – 2012

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın müxbir üzvü,
professor **Nizami Qulu oğlu CƏFƏROV**

Rəsmi opponetlər: Filologiya elmləri doktoru, professor
İsmayıl Oruc oğlu Məmmədli
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
İsmayıl Teymur oğlu Məmmədov

Aparıcı müəssisə: **Bakı Slavyan Universitetinin
Türkologiya kafedrası**

Müdafiə « 10 » ____04 2012-ci il saat « » AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Dissertasiya Şurasının (D.01.141) iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Bakı, Az-1143. H.Cavid 31, V mərtəbə, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Dissertasiya ilə AMEA-nın Mərkəzi Elmi Kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat « » _____2012-ci ildə göndərilmişdir.

D.01.141. Dissertasiya Şurasının
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru,
professor

Q.İ.Məşədiyev

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Dilçiliyin bölmələrindən biri kimi, semasiologiya milli dilin tərkibi olan sözlərin daxili forma və məzmununu, mənasını öyrənir. Dil vahidlərinin daxili forması müəyyən nitq situasiyasında konkretləşərək bir nitq hissəsindən digərinə keçidini – transferini meydana çıxarır. Bu halda sözün semantik çalar funksiyası konkretləşərək onu milli dilin işləklilik hüququ qazanmış məhsuldar dil vahidinə çevirir.

Burada dillərarası münasibət ön plana keçərək solumun, sosial amillərin üstün xarakterini aşkarlayır. Çünki dil ictimai kateqoriya olaraq cəmiyyətin inkişafı, xalqların qarşılıqlı əlaqələri və onların dillərində baş verən proseslərlə birbaşa bağlıdır. Bu zaman köklü – qədim ənənəyə malik dillərin lüğət tərkibində aşkar zənginləşmə gedir, qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində münasibətdə olan dillərin lüğət tərkibində birbaşa alınmalar özünü göstərir. Burada sözlərin fonetik formalarında müəyyən dəyişmələr baş versə də, onların semantikasi qorunub saxlanır.

Azərbaycan və rus dillərində sözlərin leksik-semantik inkişafından danışarkən C.Loynsun bir fikrini xatırlatmaq mümkündür deyil: «Yaxşı məlumdur ki, dillər coğrafi və mədəni əlaqədədir, bir-birindən asanlıqla söz alır: bu, onunla izah olunur ki, bir xalqın digər xalqdan qəbul etdiyi reallıq, yaxud anlayış özünün ilkin adını qoruyub saxlayır».¹ Burada həm də ondan söhbət gedir ki, bir dil başqa dildən söz alarkən onu müəyyən qədər inkişaf etdirir, semantikasında dəyişmə olur. Təbii ki, söhbət heç də beynəlmiləl – internasional dil vahidlərindən getmir.

Biz Azərbaycan və rus dilləri kimi müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin leksik-semantik inkişafından araşdırma apararkən dillərarası əlaqələri diqqətdə saxlamağa çalışmışıq.

Mövzunun aktuallığı. «İsmlərin leksik-semantik inkişafı (Azərbaycan və rus dilləri materialları əsasında)» adlı tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərdə leksik zənginləşmə və bu leksik zənginləşmənin semantik zənginliyə təsiri məsələsinə həsr edilmişdir. Söz yox ki, bizim tədqiqatımıza qədər həm Azərbaycan, həm də rus dillərində semantik inkişafdan bəhs edən araşdırmalar aparılmışdır. Biz bu tədqiqatda müxtəlif sistemli dillərin tarixilik baxımından iqtisadi, mədəni, siyasi, ictimai, elmi və sair əlaqələri nəticəsində yaranan

semantik inkişafı müqayisəli şəkildə araşdırmışıq. Bu isə mövzunun aktuallığını şərtləndirən amil hesab oluna bilər.

Çünki hər hansı bir dildə leksik-semantik dəyişmə olduqca geniş problemdir. Belə geniş problem kimi düşünülməli leksik-semantik dəyişmənin özü də araşdırmanın obyektinə olan hər hansı bir dilin, ya da dil ailəsinin lüğət tərkibinin inkişafının bütün xüsusiyyətlərini əhatə edir. Müxtəlif sistemli dillərə aid olan Azərbaycan və rus dillərində isimlərin təmsalında leksik vahidlərin semantik inkişafına həsr olunan tədqiqat işi bu baxımdan aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Tədqiqatın obyektinə. Elmi araşdırmanın obyektində Azərbaycan və rus dillərində isimlərə aid olan leksik vahidlərin yaratdığı semantik çalar zənginliyidir. Burada ən çox xüsusi semantik zənginliklə müşayiət olunan **baş** (qolova) sözünün tarixən ictimai inkişaf dövrlərinin tələbinə əsasən dövlətçilikdə, sənətkarlıqda, peşə ustalığında, hərbdə, təbabətdə, musiqişünaslıqda və digər sahələrdə yaranmış leksik-semantik inkişafı da izlənilmiş və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, XIX əsrin ilk onilliklərindən tutmuş XX əsrin sonuna qədər hər iki dilin əlaqəsi, ictimai quruluşda birgə həyat tərzini keçirməsi nəticəsində yeni sözlər, mənalar yaranmış və semantik çalaların da zənginliyinə zəmin yaratmışdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri:

1. Azərbaycan və rus dillərində isimlərin müqayisəli şəkildə leksik-semantik, struktur-semantik inkişafını izləmək.
2. Müqayisə olunan isimlərin semantik inkişafının əsas istiqamətlərini müəyyənləşdirmək.
3. İsmlərin struktur-semantik xüsusiyyətlərini araşdırmaq.
4. Leksik-semantik inkişafı yaradan səbəbləri üzə çıxartmaq.
5. Hər iki dildə semantik inkişafdakı fərdi cəhətləri müəyyənləşdirmək.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müxtəlif sistemli dillərdə bəzi sözlərin müqayisəli struktur-semantik inkişafı haqqında elmi araşdırmalar yox dərəcəsidir. Rus və türk dillərində bu hal, ancaq dildaxili leksik-semantik inkişafın izlənməsi xüsusiyyətinə həsr edilmiş elmi araşdırmalarla müşayiət olunmuşdur. Biz isə müxtəlif sistemli dillərə daxil olan rus və Azərbaycan dillərində bəzi leksik vahidlərin lüğəvi və semantik zənginliyini müqayisə etməklə hər iki dildə leksik-semantik inkişafın müqayisəli aspektdə araşdırılması probleminə toxunmuşuq. Apardığımız elmi araşdırma ilk dəfədir ki, Azərbaycan və rus dillərində sözlərin leksik-semantik inkişafına həsr edilmişdir. Burada ilk dəfə olaraq hər iki dildə bir-biri ilə əlaqəli, eyni ictimai

¹ Лойнс Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М.: 1978, с. 43.

quruluşlu həyat tərzilə bağlı bu xalqların dillərinin ayrı-ayrı ərazilərdə tarixi inkişaf yolu nəzərdən keçirilmiş və belə bir qənaətə gəlinmişdir ki, bu ictimai quruluşların da leksik-semantik zənginliyə təsirinin əhəmiyyəti xüsusi nəzərə alınmalıdır.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsasları. Tədqiqatda ikidilli lüğətlər, leksik-semantik inkişafa həsr edilmiş elmi əsərlər, bədii nümunələr mənbə kimi istifadə edilmişdir. Araşdırmada, əsasən təsviri, müqayisəli, tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir.

Tədqiqat işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri əsasını ümumi elmi-nəzəri fikirlər, bu elmi fikirlərin müqayisəli təhlili, müəllifin subyektiv elmi mülahizələri təşkil edir. Tədqiqat işi leksik-semantik inkişafı maraqlananlar, müxtəlif sistemli dillər üzrə leksik-semantik inkişafı bağlı tədqiqat işi aparmağı nəzərdə tutmaq istəyənlər üçün müəyyən nəzəri əhəmiyyət kəsb edə bilər. Təcrübi dəyərindən isə müqayisəli araşdırmalar zamanı faydalanmaq olar.

Dissertasiyanın aprobasiyası. İş Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanmışdır. Tədqiqat işini əks etdirən məqalələr BDU-nun «Xəbərlər»ində və digər nəşrlərdə çap olunmuşdur. Tədqiqatla bağlı müxtəlif konfrans və seminarlarda məruzələr edilmiş, tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə və «Baş sözünün məna yükü» adlı 54 səhifəlik monoqrafiyada öz əksini tapmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya «Giriş»dən, tədqiqatın əsas məsələlərini əhatə edən 2 fəsildən, tədqiqatın gedişində çıxarılan müddəalardan və verilən təkliflərdən ibarət olan nəticədən, habelə istifadə olunan ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

«Giriş»də mövzunun aktuallığı, tədqiqatın məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, metodoloji əsası, nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, dissertasiyanın aprobasiyası haqqında söz açılır.

Hər hansı dilin bölmələrindən biri kimi, semasiologiya da milli dilin tərkibi olaraq sözlərin daxili forma və məzmununu öyrənir. Semantik dəyişmələr məna daralması, məna genişlənməsi, məna keçməsi istiqamətlərində olur. Semantik dəyişmələr əsasən konverşiya nəticəsində sözlərin bütün leksik və qrammatik əlaqələrini itirərək yeni bir nitq hissəsinə keçməsi ilə müəyyən olunur. Bu hal da tarixi inkişaf prosesində dilin ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı yeni yaranmış, formalaşmış sözlər hesabına nitq hissələrinə bölünərək onların müəyyən cəhətdən zənginləşməsi ilə nəticələnir.

Semantik inkişaf nəticəsində yaranan çoxmənalılıqla omonimliyi fərqləndirmək məqsədi ilə bəzi metodik vəsaitlər də çap edilmişdir ki, bunların da tətbiqi müəyyən dərəcədə özünü doğrultmamışdır. Bu məsələnin şərhilə əlaqədar irəli sürülən fikirlərdən biri də budur ki, bu kateqoriyaları fərqləndirmək üçün çoxmənalı vahidlərin ayrı-ayrı tip və növlərini, sözlərin mümkün olan digər semantik variantlarını öyrənmək daha düzgün olardı: belə olduqda, omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqləndirilməsi üsulunun qanunauyğunluğunu daha aydın şəkildə öyrənmək mümkün olar.¹

A.A.Axundov Azərbaycan və rus dillərində leksik-semantik inkişaf haqqında hər iki müxtəlif sistemli dillərlə məşğul olan dilçi alimlərin elmi-nəzəri fikirlərini dərinlənən araşdıraraq ümumi elmi mülahizələrini öz əsərlərində qeyd etmişdir. Akademikin əsərlərində belə bir fikir də öz əksini tapmışdır ki, leksik-semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə müəyyənləşir.²

Aparığımız araşdırma nəticəsində müəyyənləşdirmişik ki, **baş** sözü ilə semantik zənginliyi şərtləndirən amillər rus dilində az müşahidə olunur. Belə ki, **baş** sözünün semantik inkişafı rus dilində nisbətən zəifdir. Burada qeyd etmək ki, **baş** sözü ilə yaranan semantik çalar rus dilində **baş** anlamı ilə az semantik çalar yarada bilmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəsli «**İsimlərin leksik-semantik inkişafının əsas istiqamətləri**» adlanır.

Bu fəsildə sosiolinqvistikanın əlaqədə olduğu dilçilik üzrə araşdırma sahələrindən biri daxili dilçilik və ya intralinqvistikadır. Intralinqvistika dil sisteminin və bu sistemin funksiyalarını araşdırır. Dilin daxili sisteminin quruluşuna, funksiyalarına münasibətlərə əsasən sosiolinqvistika ilə bir arada intralinqvistika ilə mühüm fərqlər vardır. Hər bir söz tədqiqatına cəlb olunduqda onun sinonim cərgələri, daha doğrusu, semantik ifadəni dolğunlaşdıran digər ifadələr də tədqiq edilir. Yazılı abidələr sözlərin semantik inkişafının izlənilməsi üçün mühüm qaynaqlardır.

Azərbaycan və rus dillərində sözlərin leksik-semantik inkişafı dildə sözün tərkibinin inkişafı, asemantikləşmə, sözlərin çalar üzrə genişlənməsi, sözlərin çoxmənalılığa meyilliliyi, sözlərin çalar üzrə məhdudluğa uğraması, mənaca azalması, mənanın genişlənməsi sözlərin bir mənadan digər mənaya keçməsi istiqamətlərində olmuşdur.

Hər hansı dildə sözün semantik inkişafı dildaxili və dilxarici

¹ Будагов Р.А. Литературные языки и языковые стили. М.: Высшая шк., 1967, с. 14.

² Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, s. 148.

amillərlə bağlıdır. Burada sözlərin mənaca daralması, genişlənməsi, yeni mənə əldə etməsi, yeni mənə ifadəsinə transferi özünü göstərir.

Dilin semantikasının əsasında ümumbəşəri səciyyəli məntiqi kateqoriyalar dayanır. Deməli, sözlərin leksik-semantik inkişafında bəşəri məntiqi anlam, ictimai təfəkkürün səviyyəsi, predmetə münasibətdə insanların realidən – gerçəklikdən çıxış etməsi nəzərə alınmalıdır. Bu zaman sözlər öz əvvəlki semantikasını itirərək, dəyişərək yeni mənə tutumunda, yeni mənə çalarında çıxış edərək asemantikləşməyə məruz qala bilər.¹

Dillərin inkişafında sosiolinqvistik amillərin rolunu nəzərə alaraq, demək olar ki, sözlərin dil vahidi olaraq leksik-semantik inkişafı onların yeni mənə kəsb etməsinə, digər dillərə keçmə imkanlarına, həm də həmin milli dilə sahib xalqın üstün mövqeyinə əsaslanır.

Bu baxımdan müxtəlif tədqiqatçılar türk dillərindən dünyanın müxtəlif dillərinə və yaxud əksinə türk dillərinə digər dillərdən sözlərin keçmə prosesini sosial hadisə kimi dəyərləndirmişlər.

Sözlərin mənaca daralması, işləkliyi itirməsi halları isə inkişafdan kənarda qalaraq arxaikləşmə prosesinə uğraması kimi düşünlə daha düzgün olardı. Ona görə ki, mənaca inkişafdan kənarda qalan leksik vahid semantik zənginliyi şərtləndirə bilmir, arxaikləşmiş sözlərin sırasında qalır.

Sözlərin mənaca dəyişməsi isə leksik vahidlərin əvvəlki mənasını itirməsi, yeni mənə kəsb etməsi ilə müşayiət olunur. Burada nisbi fonetik dəyişiklik nəzərə alınmalıdır.

Aparılan araşdırmadan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, Azərbaycan və rus dillərində sözlərin leksik-semantik inkişafı iki istiqamət üzrə getmişdir. Uzun əsrlərin müşahidəsindən belə görünür ki, bu inkişaf dövrlərində həm leksik vahidlərin tərkibi, həm də mənası dəyişmişdir. Leksik vahidlərin tərkibində müşahidə olunan inkişaf yalnız sözlərin tərkibcə dəyişməsinə, yəni yeni sözlərin yaranmasını şərtləndirən dəyişmələrlə müəyyənləşir. Bu zaman asemantikləşmə, semantik sıxılma və leksikləşmə daha çox nəzərə çarpır.

Qədim dillərdə sözün zaman-zaman semantik baxımdan dəyişməsi, yeni mənə əldə etməsi həm də motivlənmə ilə bağlıdır. Yeni üslubların yaranması yeni sözləri yaratmır. Dildə mövcud vahidlərə yeni mənə əlavə edərək onları ictimailəşdirir. Rus dilində oğru və cani jarqonu bu areala daxil olan xalqların və dillərin ümumişlək

vahidinə çevrilmişdir: sazan – key adam; suka – xəbərçi, satqın; barıqa – alverçi; paçka basmaq – aldatmaq, yalan danışmaq. O cümlədən şestyorka, liqava, çuşka, frayer, tuz, as, oçko və s. Bütün bunlar dil vahidlərinin qohum və sərhədcə yaxın dillərdə semantik inkişafını və dəyişməsinə şərtləndirir.

Bu, həm də onu sübut edir ki, dillərin müəyyən yaxınlıq arealları mövcuddur. Eyni coğrafi-siyasi areala daxil olan dillərdə belə söz ortaqlığı mümkündür.

Belə bir fikri də qeyd edək ki, semantik daralma zamanı qədimdə ümumiliyi, ümumi cinsi bildirən sözlərin bəziləri sonrakı inkişaf prosesində təyin olunan cinsin tərkib hissələrindən bir növü ifadə etməyə başlamışdır. Belə semantik inkişaf hadisəsi ona görə baş verir ki, həmin cinsə daxil olan başqa növlər müxtəlif üsullarla əmələ gəlir, ya da başqa dillərdən alınan yeni sözlərlə ifadə olunmağa başlayır. Bu hal, öz növbəsində, insan düşüncəsinin inkişafı ilə bağlı olan anlayışların ifadə tərzində özünü büruzə verən diferensasiyanın, əşya və hadisələrin adlandırılmasındakı dəqiqləşmə meyilinin nəticəsidir. Məsələn, türk dillərinə məxsus araba sözü rus dilində arba şəklində keçmiş və ancaq «arabanın bir növü» mənasında işlənir.

Tədqiqat işinin **I fəslinin 1-ci bölməsində** «Baş» - «голова» və digər məhsuldar sözlərin semantik inkişafından bəhs edilir.

Hər hansı bir dildə və dilin tarixində gedən ictimai, siyasi, mədəni proseslər, dilin mənsub olduğu cəmiyyətdə şəraitin, inkişafın tələbinə uyğun olaraq reallaşan yeniləşmələr nəticəsində lüğət tərkibində və semantikada da zənginləşmə özünü göstərir. Dildə arxaikləşən leksik vahidlərin əksinə olaraq, yeni mənə variantları yaranan sözlər də istənilən saydadır. Bu qəbildən olan leksik vahidlərdən biri də Azərbaycan dilində **baş**, rus dilində isə **голова** sözüdür.

Semantika ilə məşğul olan əksər dilçi alimlər belə bir qənaətə gəlmişlər ki, semantik qanunlar kifayət qədər dil faktlarına əsaslanmalıdır. Onu da qeyd edək ki, dilin semantikasını, yəni dilin leksik-semantik sistemi ən çox araşdırmaya ehtiyacı olan sahədir. I fəslin I bölməsində baş (qolova) leksik vahidini tədqiqata cəlb etməyimizin əsas səbəbi leksik-semantik inkişafda sosiolinqvistik amillərin rolunu müəyyən etmək və semantik vahidlərin çoxmənalılığının səbəblərini aşkarlamaq olmuşdur.

Baş sözü hər iki dildə nitq hissəsi kimi isimdir, termin kimi isə bütün canlılarda zooloji, fizioloji termin kimi onları idarə edən, görmə, eşitmə, qavrama və düşünmə, dərk etmə funksiyasını yerinə yetirən orqanı, yəni canlıların orqanizminin əsas üzvlərindən birini ifadə

¹ Шафф А. Введение в семантику. М.: Наука, 1963 с. 117.

də edən sözdür.

Hər iki dildə **baş** (**голова**) sözü tarixi inkişaf prosesində leksik və semantik zənginlik qazanan dil vahidlərindən birinə çevrilmişdir.

Misal olaraq **baş yoldaş** (ər-arvad), **baş soğan**, **baş müəllim**, **baş bilən** (müdrük // ağsaqqal), **baş elmi işçi**, **baş çoban** və s. sözlərini qeyd etmək olar:

Musiqidə: Baş sarıtel, Baş müxəmməs, Baş divani (saz havaları).

Rus dilində isə **глава** (icma sədri), **глава** (kitabda fəsil, bölmə), **главарь** (başçı), **главное управление** (baş idarə), **главный врач** (baş həkim), **главный судья** (baş hakim) // (idman yarışlarında baş hakim), **главный бухгалтер** (baş mühasib), **главный ветеринарный врач** (baş baytar həkim), **старший лаборант** (baş laborant), **главный зоотехник** (baş zootexnik), **главный экономист** (baş iqtisadçı), **старший преподаватель** (baş müəllim), **старший научный сотрудник** (baş elmi işçi), **главный агроном** (baş aqronom), **старший пастух** (baş çoban) və s. tərkib halında işlənən sözlər mövcuddur.

İctimai durum, hal-vəziyyət, psixoloji gərginliklə bağlı **baş** (голова) sözü yeni mənalar da yarada bilmişdir: **головная боль** (baş ağrısı), **головокружение** (başgicəllənmə, başgicəllənməsi), **головногие** (başıayaqlılar, başıayaqlı molyuskalar), **головорез** (başkəsən), **головотяп** (yekəbaş, qanmaz), **головотяпство** (yekəbaşlıq).¹ **Баş aşbaz** (главный повар), **baş hərəm** (глава гарема), **baş vəzir** (главный визирь), **baş memar** (главный архитектор), **baş yol** (главная дорога // основная дорога), **başlıq** (дан, калым), **başlıq** (головной убор), **baş şəfqət bacısı** (старшая медсестра) və s. termin səciyyəli sözlər **baş** lekseminin əsasında yaranmışdır. Deməli, bu leksik tərkiblər XX əsrin inkişaf tələblərinə uyğun olaraq formalaşmış, termin hüququ qazanaraq semantik zənginliyi şərtləndirmişlər.

Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, türk dillərində **baş** sözü tərkiblərdə ikinci tərəf (komponent) kimi işlənərək məcazi mənada müxtəlif dil sahələrində semantik sahə yarada bilmişdir. Belə ki, milli ədəbiyyatımızda **qayabaşı** (bayatı // четверостишие), **elbaşı** (**правитель сельского общества**), **danabaş** (насекомый), **danabaş** (тупой, глупый, тупица), **yastıbaş** (вид цвета // ящерица), **yastıbaş // dolçabaş** (прямоголовый), **yaşılbaş** (лебедь с цветоделием // утка речная), **ağbaş** (старик), **qarabaş** (служанка, прислуга).

1-ci fəslin 2-ci bölməsi “Zoonimlərlə bağlı sözlərin semantik inkişafı” adlanır. Məlumdur ki, Azərbaycan dilində heyvandarlıqla bağlı sözlərin semantik inkişafı xalqın ictimai həyatında gedən uğurlu, önəmli inkişaf tərzilə sıx surətdə əlaqədar olmuşdur. Yəni sosial amillər hər iki dildə sözlərin semantik inkişafında əsas rol oynamışdır.

İstər Azərbaycan, istərsə də rus dilində at sürüsü ilxı (табун лошадей) sözləri ilə ifadə olunur. İlxi və табун лошадей sözləri ətrafında atçılığın inkişafı ilə bağlı semantik əhatə dairəsi də genişlənməyə başlamışdır. At – лошадь, конь – at, ауғır, жеребец, mehtər // atabaхан//ilxıçı – коневод, at tövləsi – конюшня, qoşqu atı – рабочая лошадь, minik atı – конь для верховой езды və s.

Bundan başqa, dilimizdə at ili – год лошади, at balığı – гиппотам, at ulduzu – Перас (созвездие) və s. sözlərini də misal göstərmək olar.

I fəslin 3-cü bölməsi “Fitonim sözlərin semantik inkişafı” adlanır. Fitonimlərin də dilin tarixi inkişafı nəticəsində, ictimai quruluşun tələbinə uyğun olaraq mənaca dəyişməsi baş verir. Türk dilləri ilə bir sırada Azərbaycan dili də bitki adlarına münasibətdə özünün daxili söz yaradıcılığı imkanından geniş istifadə edərək mürəkkəb tərkibli adlar yaratmışdır. Məsələn, ilanabənzər və ilanın bədən quruluşuna oxşayan bitkilərə nəzər yetirək: ilanbaşı – змееголовник, ilandili – ужомник, ilanotu – змеевка, ilanyastığı – аронник, ilan soğanı – гадючий лук və s.¹

Bundan başqa, it kərəvizi собачья петрушка, at kərəvizi – кокорыш, çöl tərkibi ilə ifadə olunan bitki adları sırasında çöl çiyləyi, dağ çiyləyi (горная клубника), çöl ispanağı (вербовник), çöl kələmi (колоцинт), çöl lələsi (самосейка), çöl noxudu (вика), çöl sarımsağı (черемша), çöl tərхunu (калуфер) və s. bu kimi bitki adları geniş işləklilik dairəsi qazanmışdır.

1-ci fəsildə təhlil olunmuş sözlərin leksik-semantik inkişafında sosial amillərin rolu nəzərə alınmışdır. Burada tarixən bir mənə kəsb edən leksik vahidlərin tarixi inkişaf prosesində dilin zənginləşməsi ilə bağlı leksik zənginliyi üzə çıxarılmışdır.

Dillərin qohum və qohum olmayan dillərlə əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi nəticəsində zəruri alınmalarla yanaşı, məcburi

¹ Rusca-azərbaycanca lüğət. 3 cildə, I c., Bakı: ASE, 1990, s. 257-258.

¹ Botanika terminləri lüğəti / Tərt. Ed. Ş.Barxalov və b. Bakı: AMEA nəşriyyatı, 1963, 220 s.

alınmalar da dilə daxil olur (leksik tərkibi zənginləşdirir). Bu amil isə müxtəlif sistemli dillərdə leksik-semantik inkişafın zəmin yaratdığı zənginliyi reallaşdırır. Aparılan araşdırmalardan məlum olur ki, asemantikləşmiş leksik vahidlər arxaikləşmiş sözlərlə də eynilik təşkil edir. Müstəqilliyini itirmiş, başqa sözlərdə izini saxlamış qədim leksik vahidlər, mənacə zəifləyən sözlər asemantikləşmiş vahidlərdir. İnkişaf proseslərinin nəticəsində həmin leksik vahidlər digər sözlərlə, sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərlə birləşərək ayrılmaz və tərkib hissələrində daşdığı mənanaya görə bölünə bilməyən lüğət vahidlərinə çevrilmişdir, yəni asemantikləşən sözlər müstəqilliyini itirən sözlər olsa da, dildə müstəqilliyini itirən sözlərdə yenidən məhsuldarlıq mövqeyi yarada bilməmişdir. İsimlərin semantik inkişafının əsas xüsusiyyətlərini daha çox baş isminin təmsalində şərh etməyə çalışacağıq. Ona görə ki, leksik vahid olan baş (голова) sözü müxtəlif semantik əhatə dairələrində daha geniş səviyyədə işlənir.

Dissertasiyanın ikinci fəslə «**İsimlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri («Baş» sözü və onun yaratdığı tərkiblər əsasında)**» adlanır.

Akademik A.A.Axundov qeyd edir ki, dilin leksik-semantik sisteminin ikinci xüsusiyyəti dilin xarici strukturu, dil üslubları və nitq fəaliyyətinin müxtəlif kommunikativ sahələri ilə bilavasitə bağlılığıdır.

Leksik-semantik sistemin üçüncü xüsusiyyəti odur ki, leksik-semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə bölünür».¹

Professor N.Q.Cəfərov da göstərir ki, bizim bir qədər daha çox əsaslarla hansısa ailənin müxtəlif dillərinə xas olan çox və ya az ümumi törəmə proseslər barədə danışmaq ixtiyarımız var. Deyək ki, sözdəyişdiricilik mexanizminin yuxarıda göstərdiyimiz şəkildə tədricən zəifləməsinə bütün hind-Avropa dillərində rast gəlinir, bununla yanaşı onlar əməlli-başlı fərqlər nümayiş etdirirlər.²

Türk dillərinin isimlərində leksik-semantik inkişafı yanaşı, semantik-struktur dəyişikliyi və inkişafı da müşahidə olunur. Bu barədə «Историческое развитие лексики тюркских языков» məqalələr toplusunda belə yazılmışdır:

«Затем то, что было сделано по отдельным языкам, объединилось в один очерк исторического развития данной лексико-се-

мантической группы по всем тюркским языкам. На этом этапе автора столкнулись с очень большими трудностями, прежде всего с недостатком фактического материала. Так, например, до сих пор нет национально-русских словарей по целому ряду даже литературных тюркских языков, а многие из имеющихся словарей содержат лишь минимальные материалы для наблюдения по развитию значений слов. Почти совершенно отсутствуют диалектологические словари по тюркским языкам, которые могли бы существенно дополнить картину исторического развития лексики тюркских языков».¹

Biz burada sözlərin semantik inkişafı ilə birlikdə struktur xüsusiyyətlərindən də bəhs etmişik. Çünki «dil vahidlərinin xarici cəhəti, səs tərkibi maddi hesab olunursa, daxili cəhəti, mənası ideal hesab olunur».² Bu baxımdan deyə bilərik ki, sözün şəkilçi qəbul etməsilə onun mətn daxilində semantik məna yükü müəyyənləşir: əkmək-əkilmək, fənər-fənərləmək, çırpmaq-çırpışdırmaq və s. Eyni zamanda rus dilində **показываться, красоваться, показалка, телатина, дубина, балбес** və s. Təbii ki, burada motivlənməni nəzərə almalıyıq.

Diqqət etsək görərik ki, «baş» sözü türk dillərinin qədim mənbələrində həm bədən üzvü, həm də digər mənələrdə işlənmişdir. Fikrimizcə, daha çox müxtəlif çoxmənalı vahidlər kimi işlədilən bədən üzvlərinin adı özündə həm də müxtəlif semantikaları qoruyub saxlamışdır. Nəzərə almalıyıq ki, ayrı-ayrı bədən üzvlərinin adı, o cümlədən «baş» sözü bəzən insan, heyvan və cansızlar üçün təyinatını dəyişir: «beş baş qoyun» anlamında «baş» numerativ söz kimi çıxış edərsə, «beş baş soğan/kələm» ifadəsi əşyaya aid olaraq konkretləşdirməyə xidmət edir. Canlı danışq dilində bəzən işlədilən «beş baş ailə» dedikdə bunu ifadə edən şəxs özünü də bu tərkibə aid edir və burada bəlli olmur ki, söhbət ailə üzvlərinin sayından, yoxsa ailələrin sayından gedir.

Türk dillərindən rus dilinə transfer edən «баш» sözünün semantikasi həm müxtəlif vahidlərdən təklikdə, müstəqillikdə və ayrıca özünü göstərir, həm də digər sözlərlə yanaşmada (həm qrammatik, həm də semantik mənada – M.Q.) özünü təsdiqləyir: «башня» -

¹ Историческое развитие лексики тюркских языков: Сб. ст. / Отв. ред. Е.М.Убрятова. М.: Изд. Академии наук СССР, 1961, с. 3.

² Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1979, s. 21.

¹ Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı: Maarif, 1979, s. 118.

² Sössür F. Ümumi dilçilik / Tərcümə edəni: Cəfərov N.Q. BDU nəşriyyatı, 2003, s. 399.

kiçik bürc, qalaça, qüllə; «башка» - ağıllı, başı olan (burada məcazi mənə öndədir); «башенный кран» - qülləli, hündür kran;

Biz buraya rus dilində işlək olan, danışıq dilinin vahidləri kimi «баштан», «башмак», «башмачок» və s. sözləri də əlavə edirik.

Maraqlıdır ki, «baş» sözü müxtəlif söz birləşmələrinin tərkibində semantikasını müxtəlif müstəvilərdə dəyişmə prizmasından özünü göstərir: «baş katib» - «генеральный секретарь»; «baş həkim» - «главврач» - «главный врач», «старший врач», «baş leytenant» - «старший лейтенант», «baş müəllim» - «старший преподаватель» və s.

Buradan aydın görünür ki, «baş» və digər bu kimi bədən üzvlərinin adı olan sözlər çoxmənalılıq və daxili semantik yük baxımından daha geniş imkanlara malik ola bilər. Bəzi məqamlarda «baş» sözü «böyük» semantikasını ifadə edərkən «kiçik» - «младший» paralellərini özündə ehtiva edir: «младший лейтенант»- «старший лейтенант». Lakin burada «baş müəllim» - «kiçik müəllim» işlədə bilmirik. Ona görə ki, şəxsin vəzifəsini təyin edən baş (qolova) sözü, ancaq təhsil sistemi ilə bağlı olan söz birləşməsində təyinedicidir.

Ə.Əbdullayev «baş» sözü ilə bağlı təklif edirdi ki, «baş müəncim» əvəzinə «müncimbaş» ifadəsi olubsa, bütün hallarda «həkimbaş», «yüzbaş», «onbaş» və digər bu kimi ifadələr «baş» komponentli birləşmələrini belə mürəkkəb sözlərlə əvəz edərkən.¹ Elə düşünürük ki, bu gün «baş həkim» əvəzinə bu titulu daşıyan adama «həkimbaş», «baş nazir» əvəzinə «nazirbaş» və s. müraciət etmək doğru olmazdı. Bunlar göstərir ki, sözlər semantik baxımdan inkişaf etdiyi kimi, bəzi məqamlarda sosial-psixoloji və ictimai əhəmiyyət kəsb edən kateqoriyadır və biz bunu nəzərə almalıyıq.

Tədqiqata cəlb olunan Azərbaycan və rus dillərində, ümumiyyətlə, əksər dillərdə sadə – kök sözlərlə heç bir fikri çatdırmaq mümkün deyildir. Bütün hallarda sözlər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər qəbul edərək cümlə quruluşunun tələblərinə uyğun olaraq tam, mükəmməl bir fikri ifadə etməklə ünsiyyəti təmin edir. Buradaca qeyd etməliyik ki, semantik mənaları yaradan, zənginləşdirən sözlər də qrammatik tələblərə uyğun olaraq düzəltmə və mürəkkəb formalarda özünü göstərməklə cümlələrdə iştirak edirlər.

Məsələn, **baş** sözündən müxtəlif şəkilçilər vasitəsi ilə dilin lek-

sik-qrammatik quruluşunda və semantik sistemində mühüm yer tutan sözlər əmələ gəlir. Bu cür sözlərə dair Azərbaycan dilində aşağıdakıları göstərmək mümkündür:

Başaq -aq şəkilçisi vasitəsilə ilə **baş** sözündən yaranmadır. Burada da baş sözünün mənə çalarlığı özünü göstərir;

Başaq böyüdükçə boynunu əyər.

Başaq sözündən, habelə, **başaqlama, başaqlanma, başaqlanmaq, başaqlı, başaqçı** sözləri əmələ gəlmişdir. Bu cür sözlərə kənd həyatından bəhs edən bədii əsərlərdə təsadüf etmək olar.

Bu tarixi leksik vahid ictimai həyatımızın tərkib hissələrindən biri olan təsərrüfatçılığın inkişafı ilə birgə işlənmişdir. Təsərrüfatçılığın yeni, müasir mərhələlərdəki tədarükü ilə bağlı XX əsr daxil olmaqla daha məhsuldar olan bu tarixi leksik vahid, XXI əsrdə arxaik sözlərin sırasında dayanmışdır. Ona görə ki, taxıl zəmisinə daha texnika ilə biçilir. Bu qəbildən də **başaq** sözünün özünə və işlənməsinə ehtiyac duyulmur. **Başaq** əşya kimi daha görünür və onun yıqılması da müşahidə olunmur. Lakin dildə bu söz öz statusunu bu gün də qoruyur.

Başqa sözündən digər şəkilçilər vasitəsilə müxtəlif sözlər düzəlir. Bu düzəltmə sözlərdən aşağıdakıları göstərə bilərik:

-laş, -laşmış, -laşmaq: başqalaşmaq, başqalaşmış (rus dilində **изменяются**) – başqa vəziyyətə, şəkllə, hala düşmüş, başqa cür olmuş, dəyişmiş. Burada xasiyyətə dəyişmə ön planda dayanır. Maraqlı hallardan biri də odur ki, «baş + qa» vahidi digər şəkilçini qəbul edərkən ilkin mənədəki «baş» sözünün bütün həqiqi mənalarını özündə əks etdirmək gücünü itirərək amorlaşmış mənə ifadə edir;

Nahidin səsi **başqalaşmışdı**, çətin danışdı (İ.Şıxlı).

(Голос Нахида стал совсем иным, он трудно разговаривал).

-lıq: başqalıq – başqa vəziyyətdə, başqa şəkildə olma, dəyişiklik (rus dilində иное, отличающееся состояние).

Nədən doğur bu **başqalıq**?

Sən başda mən ayaqlarda? (A.Şaiq).

Baş sözünə müstəqil şəkildə digər şəkilçilər də qoşulur və zərf yaradır:

-dan: başdan – təzədən, əvvəldən, yenidən (burada söhbət bu sözün «yuxarı» semantikasından gedir);

Zakir, **başdan** bəxtin qaradır sənin, (Закир, ты с рождения невезучий).

¹ Əbdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, 1992, s. 85.

Göz tikmə yollara, kimdir gələnin? (Zakir Q.).

-la: başla – qədəm qoymaq, başlamaq (burada fel yaranır və nəyinsə əvvəlindən söhbət gedir);

Nümunə üçün özündən **başla**, bir çavan qız al, tərbiyə ver, çadrasını at, özünlə açıq gəzdir (Axundov S.).

Başlamaq sözü baş sözünün çoxmənalılığından asılı olaraq, hadisənin müxtəlif vəziyyətlərinə uyğun şəkildə müvafiq mənə çalarlığına malik olur:

- bir işin, hal və keyfiyyətin, hadisənin və s. ilk əlamətlərinə aid olur: qocalmağa **başlamaq**, bacadan tüstü görünməyə **başladı**, hava qaralmağa **başladı** və s.;

- bir işin əsasının qoyulması, əmələ gəlməsi, meydana gəlməsi;

Təzə maşın-traktor emalatxanasının binası yenicə hörülməyə **başlanmışdı** (Bayramov B.).

-lan: başlan – hadisənin müəyyən şəxs tərəfindən icra olunması deməkdir. Burada qeyd etməliyik ki, rus dilində mövcud olan «начинание», «начать», «начало» və digər sözlərin semantik inkişafı da fikrimizi təsdiqləyir.

Beləliklə də, Həmzənin böyük dükanından kisələr və qutular daşınmağa **başlandı** (Əbdülhəsən). Bu söz də rus dilində «qayıdış» növdə hiss olunmur. Начало, начинание, «зачаток» kimi işlənməkdədir.

-ğic: başlanğıc – hər hansı hadisənin əvvəli;

Bu oyunun böyük bir təbəddülətin **başlanğıcı** olduğunu ağlıma gətirməzdim (Əfəndiyev İ.).

Başla feli **-yış** isim düzəldən şəkilçi ilə işlənərək **başlayış** sözünü yaradır və **başlanğıc** sözünün sinonimi kimi çıxış edir.

Adlar kateqoriyasına daxil olan bir sıra şəkilçilər **baş** sözünə qoşulub müvafiq mənalı sözlər əmələ gətirir, bu sözlər də öz növbəsində digər çalarlıqlara malik olaraq semantikalarını genişləndirirlər.

-lıq: başlıq sözü məişətimizlə, maddi həyat tərzimizlə bağlı işlənən və ən qədim tarixə malik olan leksik vahiddir. Bu leksem də termin kimi indiki həyatımızda özünün məhsuldarlığını qoruyub saxlamaqdadır, yəni ictimai həyatdakı ənənə ilə yaşamaqdadır.

Azərbaycan dilində **başlıq** sözünün aşağıdakı mənə çalarlarına təsadüf etmək mümkündür:

- yağışdan, soyuqdan, küləkdən qorunmaq üçün başa geyilən örtük (rus dilində bu söz «nakidka» kimi işlənir);

Amma onun əvəzinə kürkə bürünmüş, əlləri əlcəkli, başı **başlıqlı** qonşuları Şəhabəddin içəri daxil oldu (Axundov S.S.).

- sərlövhə; əsərin və ya məqalənin başda yazılan qısa adı. Nəzərə alaq ki, bu söz rus dilində «заглавие», «заголовка» şəklində işləndə belə «baş» semantikasını qoruyub saxlayaraq «əvvəl, yuxarı, öndə olan, adlandırılan, giriş və s.» mənalarını yaradır;

Buna görə də vaxtilə sərbəst **başlıqla** çap olunmuş bəzi şeirlər əvvəlki adlarını itirmişlər.

- son dövrlərə qədər ərə verilən qızın ailəsinə bəy tərəfdən tədarük və cəhiz düzəltmək üçün gəlin tərəfə verilən mal, yolpulu (südpulu) (Bu söz bu gün də rus dilində «башлык» şəklində işlənməkdədir);

Yüz əlliçə manat **başlıq** verdilər (A.Şaiq).

Baş sözünə felin **-maq** şəkilçisi də qoşulur və isim əmələ gətirir. Qeyd etməliyik ki, bu proses qədim olduğu üçün **-maq** şəkilçisinin məsdər forması yaratma əlaməti tamamilə itmiş, nəticədə, baş sözünə həmin şəkilçinin qoşulması ilə yaranan söz isim kimi formalaşmışdır.

Baş sözünə məişətlə bağlı söz yaradan **-maq** şəkilçisinin əlavəsi ilə aşağıdakı mənə çalarlıqları yaranır. Buraya yaşmaq, kölmək sözlərini də əlavə etmək olar. **Basmaq** məişətlə bağlı leksik vahid də bu qəbildəndir.

Baş sözünün iştirakı ilə mürəkkəb sözlərin yaranmasının iki üsulunu qeyd etmək mümkündür.

Sözlərin yanaşması ilə düzələnələr. Belə sözlərin özlərini də bilavasitə birləşməsinə və ya şəkilçi vasitələrinin iştirakına görə iki qismə ayırmaq olar. Bilavasitə bir-birinə yanaşan sözlərin birləşməsi ilə.

Bu mürəkkəb sözlərdə müvafiq olaraq ya birinci, ya da ikinci sözdən sonra birləşməni təmin edən və mənə çalarlığına müəyyən təsir göstərən elementlər işlədilir. Bu cür sözlərə dair aşağıdakıları göstərmək olar.

Başabaş – bu sözün iki mənə çalarlığına təsadüf olunur:

- tamamilə, bütünlüklə, bərabər, qalıqsız, düz, xeyir-şərsiz:

Yaxşı saxla **başabaş**,

Bir mən ilə təmənnəş (Azərb. aşıqları).

Başabaş sözü rus dilində «так на так», «без придача оставаться при своих, не получить прибыли, ни убыток» sözləri ilə ifadə olunur.

Başabəla – pis, yaramaz, bacarıqsız:

Rus dilində: «горе человек», «неугомонный», «неспокойный» sözləri ilə ifadə olunur.

Bəli qorxu **baş bələdir**, onu zindana saldırram (Vahabzadə B.).
Səni sarsıtmadı, qorxutdu ancaq
Qorxdun ki, bu ölüm **baş ağrıdacaq** (Vazabzadə B.).

Baş ağrısı – əziyyət, narahatlıq: (rus dilində «возня», «кани-
тель»)).
Vallah üzümə baxan kimi **baş ağrısı** çəkilib gedəcək ... (Rüs-
təmханlı S.).

Bu qəbildən olan tərkiblər, yəni mürəkkəb sözlər də baş sözü
əsasında yaranmış leksik vahidlər olmaqla semantik zənginliyi şərt-
ləndirir.

Başaltı leksik vahidi aşağıdakı mənə çalarına malikdir:

– yastıq, balıq;

Onunla böyür-böyürə yatan fəhlələrin isə **baş altını**, yastığının və
döşəyinin içini axtardıqlarını Qaçay dəfələrlə görmüşdü (Vəliyev Ə.).

Başbilən – başçı, ağsaqqal sözləri ilə birgə işlədilir:

O komandiridir, təşkilatçidir, **başbilən**, yol göstərəndir (Bay-
ramov B.).

Başdansovdu – diqqətsiz, tələsik, könülsüz: (rus dilində: кое-
как, «халтурно», «на скорую руку»).

Hər nə versən özün öz əlinlə verginən

Yüz qadanı **başdan sovar!** deyərlər (Azər. aşıqları).

Başbəlali – «uğursuzluğa düşər olan» mənasındaki bu söz **ba-
şıqaralı** leksik vahidi ilə eyni anlamda işlənir; yəni sinonimdir (rus
dilində: «несчастный, невезучик, неудачник»).

Nə soxulmusan arayə, a **başı bəlali** fələ?!

Nə xəyal ilə olubsan belə iddialı, fələ?! (Sabir M.Ə.).

Başıdaşlı – biçarə, yazıq, fəqir, məyus anlamlarındadır: (rus
dilində: «горемыка, «злосчастный»).

Ay **başı daşdı** kişi, dinmə, uşaqdır uşağım!

Nə ədəb vaxtıdı, qoy söysyn, ufaqdır uşağım! (Sabir M.Ə.).

Başılovlu // başı alovlu – çox tələsik, təlaş və təşviş içində. Rus
dilində həmin mənə «горячо», взволнение», «отореполо» sözləri ilə
ifadə olunur. Bu leksik vahid **odadüşmüş**, **odalmış** sözləri ilə eyni
mənada işlənərkəndir. Bu, məcazi mənə bildirən leksik vahidlər də
baş sözü əsasında yaranmış söz və ifadələr olmaqla baş sözünün **hal-**

vəziyyət bildirən ifadələrin yaranmasında əsas meyar olduğunu təs-
diqləyir.

Başıpozuq – heç bir nizam və intizama tabe olmayan, sərsəri:
(rus dilində hərbi termin kimi «башыбузуки» kimi işlənir).

İçəndən sonra isə ana-bacı söyüşləri dilindən düşməyən **başpo-
zuqlarla**, başıdumanlılarla o, bir yerdə işləyə bilməzdi (Həsənzadə N.).

Başkəsən – cəllad, insan qatili: (rus dilində «палач», «головорез»).

Başkəsən sözü rus dilində **головорез** sözü ilə ifadə edilməkdə-
dir. Bu söz tərkibinin də tarixi qədimdir. Belə ki, alınma söz olan
cəllad ədəbi dil kimi işlənir. Canlı xalq dilində isə **başkəsən** tərkibi
işlənərkəndir.

Ey allahın adıyla ev dağıdan, **baş kəsən**,

Əli qanlı ağalar... (Vahabzadə B.).

Başsağlığı – yaxın adamları ölmüş şəxsə təsəlli vermə, nekro-
loq, təziyə: (rus dilində «соболезнование»).

Hər bazar günü Bakıda qalanda mütləq yas yerlərinə dəyirdi,
başsağlığı verirdi, üzrxahlıq edirdi (Elçin).

Mürəkkəb sözlərin bu növündə, bəzi hallarda, **baş** sözü ikinci
komponent yerində də işlədilir:

Dikbaş – sözə baxmayan, eqoist, xudbin; (rus dilində «упря-
мый», «надменность»).

Ancaq düşün ki, əsla **dikbaşlıardan** olmaz

Nə Hamid, Haşim, Cavid, nə Faruq, Seyfi, Puşkin... (Zakir Q.).

Çaşbaş – şübhəli, nagüman; (rus dilində «сбивать с толькы»,
«растерянный»).

Qaç deyirlər dovşana, tut deyirlər tazıya,

Hər şey **çaş-baş** olubdur siyasət dumanında (Vahabzadə B.).

Bozbaş – xörək növü; bu söz rus dilində də «bozbaş», мясной
суп с горохом kimi işlənir.

İgidlərin başın yiyən,

Qocalar **bozbaşın** yiyən

Qəbirlərin daşın yiyən,

Özü yenə qalan dünya (Şəhriyar S.M.).

Sözdüzəldici şəkilçilər vasitəsilə bir-birinə yanaşan sözlərin
birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sözlərin bu tipinin yaranmasında **-lı**
və **-sız** şəkilçilərinin iştirakı mühüm rol oynayır. Bu cür sözlərə misal
olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Başlı-başma (rus dilində «самовольно», безнадзора). Bu mü-
rəkkəb söz aşağıdakı mənə çalarlıqlarına malikdir:

nəzarətsiz, baxımsız, himayəsiz;

-Bəs xəstədi deyin, buraxaq **başlı-başına**? (Məlikzadə İ.).

- özbaşına, sərbəst, özü bildiyi kimi;

Bu çöllüləri **başlı-başına** qoysan nəinki bolşevik olar, molla Qurban demişkən, heç allaha da bəndəlik eləməzlər (Vəliyev Ə.).

Baş-ayaq – bu söz iki məna çalarlığında özünü büruzə verir («верх ногами», «шिवорот-навыворот»).

– tamamilə, başdan-ayağa, büsbütün;

Kafirə bax, gör nə bədimandı bu!

Dur qaçaq, oğlum, **baş-ayaq** qandı bu (Sabir M.Ə.).

– tərsinə, əksinə (наоборот), kəlləraça (холодец, хаш);

Vaqif, nə cox yan, **baş-ayaq** atarsan,

Mənə dersən nə bu qədər ağlarsan?... (Vaqif M.P.).

Baş-başa leksik tərkib də hal-vəziyyət bildirir. Burada tərz bildirən vəziyyəti də nəzərdən qaçıрмаq olmaz («тет на тет», «наедине» с кем-либо», «голова к голове», «действовать заодно», «сидеть вдвоем», «интимничать»)

Baş-başa mürəkkəb tərkibi də baş leksik vahidinin semantik inkişafı ilə əlaqədar olaraq hal-vəziyyət bildirən zərfdır, quruluşca isə mürəkkəbdır. Əslində digər sözlər və söz tərkibləri kimi **baş-başa** tərkibi də məcazi məna verən tərkib kimi düşünülə bilər. Amma bu tərkib müstəqil nitq hissəsi kimi sifətə aiddir və sifətin hal-vəziyyət bildirən mənasına daxildir. Bu sözün də dildə bir neçə məna çalarlığına təsadüf etmək mümkündür:

«bir-biri ilə gizli danışmaq, sirləşmək»;

Yoxsa danışsınız dilbər sözünü

Veribsiniz nə **baş-başa**, durnalar? (Zakir Q.).

Baş-qulaq – «sir-sifət, görünüş, qiyafət, zəhləkar, qarayaxa» (rus dilində «заговорить, надоедать, раскричаться, развязаться»).

Baş-qulağın düzəlməyib, çox da basıb guruldama.

Dinmə, danışma, yat, bala! Sən deyən olmayıb hələ (Sabir).

Aparığımız müşahidə və müqayisələrdən belə bir qənaətə gələ bilərik ki, **baş** leksik vahidi rus dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində daha geniş, əhatəli semantik inkişaf yolu keçmişdir. Bu da dilimizin inkişafı ilə bağlı **baş** leksik vahidinin leksik-semantik zənginlikdə iştirak etməsi kimi düşünülə bilər.

Tədqiqat obyektimiz olan müxtəlif sistemli dillərin dil materiallarından da məlum olur ki, leksik sistemdə əksər sözlər və ifadələr

dələrdə çoxmənalılığa və məcazi ifadə formalarına malikdir. Bu sözlər frazeologizm kimi formalaşanda onların tərkib hissələri həm Azərbaycan, həm də rus dillərində müstəqil leksik vahidlər kimi müstəqil mənaya malik olmur, daha doğrusu, müstəqil leksik mənasını itirir, morfoloji və sintaktik cəhətdən üzvlərə bölünür.

Azərbaycan dilində **baş** sözünün leksik vahid kimi 140 məna çalarımı nəzərə alaraq onun çoxmənalılığa və məcaziliyə meyilli olan isimlərdən biri hesab etmək olar. Bu sözün kiçik məna çalarları nəzərə alınmazsa, təxminən 140 məna tutumu vardır. Eyni fonetik tərkibə, eyni denotatlı, müxtəlif sinqifətli sözlərlə bir arada **baş** sözü də polisemantizmlər və ya çoxmənalı sözlər sırasında düşünülə bilər.

Ümumiyyətlə, **baş** sözü Azərbaycan dilində çoxmənalılıq yaratma xüsusiyyəti ilə əlaqədar, ayrı-ayrı leksik və qrammatik vahidlərin təklidə ifadə edə bilməyəcəyi bir çox mənalı canlandırmaq üçün mühüm rol oynayır, ədəbi dilimizi, onun mühüm qollarından biri olan bədii üslubu bu cür semantik rəngarəngliyi ilə zənginləşdirir və dolğunlaşdırır. Çünki «hər bir xalqın dilində mövcud olan məcazlar həmin xalqın yaşadığı şərait, təbiət, iqlim, mühit, iqtisadi fəaliyyət və başqa bu kimi şərtlərlə bağlıdır».¹

Baş sözü (baş// bas) qədim dilimizdə ancaq bədən üzvünü ifadə etmişdir. İctimai həyatımızın tarixi inkişaf mərhələlərinin zəruri tələbinə uyğun olaraq həmin leksik vahidin yüzrlərlə tərkib formasında işlədilməsinin şahidi oluruq. Bu da baş sözünün struktur-semantik inkişafının nəticəsində mümkün olmuşdur.

Dilimizin tarixi inkişafı nəticəsində semantik zənginlik qazanan digər sözlər kimi **baş** sözü, ayrıca leksik vahid kimi, həm də müxtəlif tərkiblərdə işlənərək üslubi çalarlar da yaratmaqda mühüm rol oynamışdır.

Baş sözü təklidə və tərkiblərdə ifadə olunan digər sözlərlə yanaşı, ən fəal leksik vahid olaraq semantik əhatə dairəsi də yaratmışdır. Bu semantik zənginlik dilimizin tarixi inkişafının nəticəsidir.

Rus dilində də **голова** (baş) sözü müəyyən məna çalarları ifadə edir. Rus dilində leksik vahid kimi inkişaf dövrü keçmiş bu söz ilkin mənada bədən üzvünü təyin etdiyi halda, sonralar ictimai-siyasi həyatda gedən dəyişikliklərlə əlaqədar olaraq rus dilində də müxtəlif yeni variantları bildirməyə başlamışdır. Bunlar da nitq hissələri üzrə bölünmüşdür. Qeyd edək ki, rus dilində işlənən **головной убор** (baş

¹ Əfəndiyeva T. Azərbaycan ədəbi dilinin üslubiyyət problemləri. Bakı: Elm, 2001, s. 83.

örtüyü) leksik vahidi головница (женская головная вязь, уборь), голловець (головной уборь девушки) leksik vahidləri ilə də ifadə olunur. Головоногий sözü lüğətlərdə belə bir açıqlama ilə izah edilmişdir: название разряда слизней, слизняковъ, у которых ноги близ головы.

Головогрызь sözü də сорванец, отчаянный, отважный и безрассудный человек mənalərində açıqlanmışdır.

Bu bölmədə müqayisəli şəkildə apardığımız araşdırmadan belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, dilimizdə işlənən baş ismi söz birləşməsi halında şəxsin və ya ictimai durumun bütün sahələrindəki hallarda yerli-yerində işlənir, həm də təyinedici xassəyə malik olur. Apardığımız tədqiqat göstərir ki, rus dili ilə müqayisədə, dilimizdə işlənən **baş** sözü semantik əhatə dairəsini daha çox genişləndirmişdir.

Rus dilində **baş** sözü (голова) ilə yaranan tərkiblər Azərbaycan dilinə nisbətə azdır. Bu fikrimizi **baş** sözü ilə ifadə olunan tərkiblərin tərcüməsinə əsasən qeyd edirik. Belə ki, Azərbaycan dilindən rus dilinə həmin tərcümələrin əksəriyyətində голова sözünün qeyd edilməsi mümkün olmadı.

Beləliklə, baş sözünün təmsalında Azərbaycan və rus dillərində semantik vahidlərin məna inkişafının çoxşaxəli olduğunun şahidi olduq. Eyni zamanda bu sözün geniş şərhinin verilməsi sübut edir ki, somatik səciyyəli isimlər struktur-semantik inkişafa daha çox meyillidir. Çünki somatik vahidlər də isimlərin ən qədim söz qruplarından biridir.

Nəticədə aşağıdakı mülahizələr ümumiləşdirilmişdir.

1. Müxtəlif sistemli dillərdə sözlərin leksik-semantik inkişafı, onların çoxmənalılıq əldə etməsi, semantik keçidlər, obyektiv dil hadisəsidir.
2. Türk dillərindən rus dilinə yüzlərlə söz keçərək yeni semantik çalar qazanmışdır. Hətta bəzi qeyri-türk mənşəli sözlər məhz türk dillərinin vasitəsilə rus dilinə keçmişdir. Həmçinin Azərbaycan dili də rus dilindən gələn alınmalarla öz lüğət fondunu zənginləşdirmişdir. Hər iki dildə sözalmalar zamanı məna keçidləri də baş vermişdir.
3. Azərbaycan və rus dillərində «baş – qolova» sözlərinin yeni məna çalarlığında işləklilik əldə etməsi somatik ifadələrin tipologiyasından asılı olmayaraq hər bir dildə çoxmənalılıq qazanmasını bir daha sübut edir.

4. Hər iki dildə bəzi sözlərin yaxınlığı və müəyyən mənada oxşarlığı sübut edir ki, bu dillər bir-biri ilə uzun müddət qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. XIX əsr Azərbaycan mütəfəkkirlərinin öz əsərlərində belə «ortaqlıq» dil vahidlərini işlətməsi, rus dilində «çaban», «işak» kimi motivlənmiş sözlərin işləklilik hüququ qazanması, sözlərin qarşılıqlı keçidi məhz onu sübut edir ki, söz transferi ərazi cəhətdən yaxın olan dillərdə labüd, zəruri proseslərdən biridir.
5. Sözlərin semantik inkişafını müxtəlif qrupa aid dillərdə izləmək həmin prosesin müsbət effektini verə bilər. Çünki müxtəlif qruplara aid olan dillərdə bu proses həm qarşılıqlı, həm də sosial yaxınlıq baxımından maraqlıdır. Bunu Azərbaycan və rus dillərindəki fitonimlər aydın şəkildə təsdiqləyir. Belə ki, bitki adlarının semantik inkişafı sübut edir ki, hər iki dilin geoiqtisadi yaxınlığı bu dillərdə bir çox dil vahidlərinin eyni istiqamətdə leksik-semantik inkişafına səbəb olmuşdur.
6. Araşdırmalarımız sübut edir ki, hər iki dildə isimlərin semantik sahəsi son dərəcə əhatəlidir. Semantik inkişaf zamanı yaranan yeni vahid öz ilk – dominant mənasını qoruyub saxlayaraq yeni məna yaratmağa da meyillənir.
7. İsimlərin struktur-semantik inkişafına səbəb olan əsas amillərdən biri sintaktik valentlik hadisəsi olmuşdur. Baş isminin ətraflı təhlilində biz bu prosesin şahidi olduq. Yəni sözün mətn daxilində digər sözlərlə əlaqəyə girmək xüsusiyyəti onun semantikasının genişlənməsinə səbəb olur.
8. Coğrafi cəhətdən yaxın olan xalqların dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı bir-birinə çox yaxın istiqamətlərdə inkişaf etmiş, həm də daima qarşılıqlı təsirdə olmuşdur. Bunu Azərbaycan və rus dillərindəki sözlərin inkişafı – həm məişətlə, həm də təfəkkürlə bağlı olan sözlər aydın sübut edir. Nəzərə alınmalı ki, hər iki dildə yeni məna əldə etmə, daha çox predmet və anlayışların yaxınlığı ilə sıx bağlıdır.
9. Biz araşdırma nəticəsində belə qənaətə gəldik ki, sözün leksik-semantik inkişafında canlı xalq danışığı dili əsas rol oynayır. Müxtəlif bədən üzvlərinin, ot və bitkilərin, heyvanların və s. adlarla fərqləndirilməsində ədəbi dil mənimləmə üsulundan istifadə edərək onları milli ədəbi dilin leksik vahidinə çevirir.
10. Tipoloji cəhətdən fərqli quruluşlara malik olan Azərbaycan və rus dillərinin təması isimlərin semantikasında analoji dəyişikliklərə səbəb olmuşdur. Yəni ekstralingvistik faktor bu pro-

sesə öz təsirini göstərmişdir.

11. Ərazi baxımından yaxın olan dillərdə oxşar semantik proseslərin baş verməsi labüd proseslərdən biridir. İki yüz ildən artıq etnokulturoloji, geosiyasi kontaktda olan Azərbaycan və rus dillərinin lüğət fondunda ortaqlıq leksik lay formalaşmışdır.

İsimlərin leksik-semantik inkişafı çoxmənalılıq və məcazlaşma yolunu keçərək hər iki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə məqbul etmişdir.

Dissertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində öz əksini tapmışdır:

1. Azərbaycan dilində «baş» sözünün məna yükü. «Bakı Universiteti» nəşriyyatı, 2001, 54 s.
2. Azərbaycan və rus dillərində sözlərin semantik inkişafını şərtləndirən amillər // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №3, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2002, s.31-34
3. Azərbaycan və rus dillərində sözlərin semantik inkişafını şərtləndirən amillər // Azərbaycan filologiyası. Gənc tədqiqatçıların elmi konfransının məqalə və tezisləri. 4-cü kitab. Bakı, 2002, s.97-98
4. Azərbaycan və rus dillərində bitki adları bildirən sözlərin semantikasi // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №2, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2003, s. 61-65
5. Семантические названия частей тела животных в азербайджанском и в русском языках // Dil və ədəbiyyat j., 3(37), 2003, s.37-38
6. Azərbaycan və rus dillərində heyvandarlıqla bağlı sözlərin semantikasi // Aspirantlar və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransının materialları. II. 11-12 iyun, Bakı, 2003, s. 135-137
7. Azərbaycan və rus dillərində dəmir (jelezo) sözünün semantik inkişafı // Aspirant və gənc tədqiqatçıların IX Respublika elmi konfransının materialları. II. 11-12 iyun, Bakı, 2003, s. 137-138
8. Azərbaycan və rus dillərində süd məhsulları ilə bağlı sözlərin semantik inkişafı // Azərbaycan filologiyası. Gənc tədqiqatçıların elmi konfransının məqalə və tezisləri. 4-cü kitab. Bakı, 2004, s.161-163
9. Azərbaycan dilində «ilan» və «yabanı» sözlərinin iştirakı ilə yaranmış bitki adları, onların rus dilində qarşılığı // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2004, s. 21-24
10. Azərbaycan və rus dillərində leksik vahidlərin tərkibcə dəyişməsi // Humanitar və ictimai elmlərin aktual problemləri. Gənc aspirantların Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2005, s. 7-8

11. «Baş» sözünün məcazilik anlayışı yaratması // Dilçilik məsələləri. AMEA-nın Nəsimi ad. Dilçilik İnstitutu, №1(2), Bakı, 2005, s. 50-54
12. Историческое развитие семантики некоторых слов в азербайджанском и русском языках // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2005, s. 29-34
13. Azərbaycan və rus dillərində baş (qolova) sözünün semantik inkişafı // Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, Humanitar elmlər seriyası. Bakı, 2006, s. 31-34
14. Azərbaycan və rus dillərində bəzi sözlərin leksik-semantik inkişafı // Aspirantların və gənc tədqiqatçıların XI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı, 2006, s. 260-262
15. О лексике-семантическом развитии слова «baş» - «голова» в Азербайджанском и русском языках // Актуальные вопросы теории и практики филологических исследований. Международная научно-практическая конференция. 25-26 марта 2011 г. Пенза-Москва-Решт, с. 120-123.
16. Семантическое развитие слов, связанных с зоонимами в Азербайджанском языке и их выражение в русском языке // Известия Самарского научного центра РАН. Самара, 2012, т.14, №2, с. 205-207.

Гадимова М.Г.

**Лексико-семантическое развитие имени существительного
(на основе материалов Азербайджанского и русского языка)**

РЕЗЮМЕ

Диссертация состоит из введения, двух глав, заключения, списка использованной литературы.

Во введении диссертации обоснованы выбор темы и ее актуальность, определены предмет, цель и задачи исследования, сформулированы научная новизна, теоретическая и практическая значимость монографического исследования, а также даны научно-теоретические мысли ученых-языковедов о лексико-семантическом развитии слов.

В I главе, названной «Роль социолингвистических факторов в лексико-семантическом развитии слов», анализируется роль социолингвистических факторов в лексико-семантическом развитии слов в русском и азербайджанском языках, прослеживается семантическое развитие различных слов, указаны конкретные факты.

Одним из интересных фактов является то, что слова, относящиеся к знаменательным частям речи, образуя сложные слова, субстантивировались, а в некоторых случаях породили наречные сочетания.

Развитие языка зависит от развития общества, значит, язык является продуктом сознания и коммуникации общества. В исследовании рассматривается взаимосвязь развития языка и развития общества и ее положительное воздействие на образование новых понятий, лексико-семантическое расширение. Общество, оказывающее незаменимое воздействие на лексико-семантическое развитие, и социальные изменения, происходящие в нем, находят свое отражение в языке.

Во II главе, названной «Семантико-структурное развитие слов (на основе слова «баш – голова»», рассматривается семантико-структурное развитие слов на основе богатого фактического материала, выбранного из художественной литературы.

Автор в исследовании приходит к такому заключению, что в азербайджанском языке лексико-семантическое развитие проявляется более выпукло, и поэтому наш язык считается одним из богатых языков.

В заключении обобщены важнейшие результаты исследования.

Qadimova M.Q.

**Lexical-semantic development of the nouns (on the basis of the
materials of the Azerbaijani and the Russian languages)**

SUMMARY

The thesis consists of an introduction, two chapters, a conclusion and the list of the used literature.

In the introductory part is based on the choice of the topic of the thesis and its actuality, determines the subject, the aim and the purpose of the research, formulates scientific novelty, the theoretical and practical significance of the monographical research, as well as the scientific-theoretical thoughts of scientists-linguists on the lexico-semantic development of the words.

The first chapter called “The role of the socio-linguistical factors in the lexico-semantic development of words” analyzes the role of socio-linguistical factors in the lexico-semantic development of words in the Russian and the Azerbaijani languages, studies the semantic development of various words, and shows concrete necessary facts.

One of the interesting factors is that the words belonging to the categoric parts of speech, forming compound words, have been substantivized, while in some cases given rise to a great deal of adverbial combinations.

The development of languages depends on the development of a society, that is, the language is a product of a consciousness and the communication of a society. The presented research work analyzes the intercommunication of the development of a language and the development of a society and its positive influence to the formation of new notions i.e., the lexico-semantic expansion. Any society rendering irreplaceable influence to the lexico-semantic development and the social changes taking place in it find their attraction in the language.

In the second chapter called “The semantic-structural development of the words (on the basis of the word “baş”- “head”», analyzes the semantic-structural development of words on the basis of a number of factual materials taken from the belles-letters.

The author comes to such a conclusion that in the Azerbaijani language lexico-semantic development appears more vividly, and that is why our language is considered to be one of the richest languages.

In the end, all the major results of the research were summarized as a conclusion.

Марьям Гадим гызы Гадимова

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
ИМЕНИ СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО**
(на основе материалов Азербайджанского и русского языка)

Специальность: 10.02.19 – Теория языка

АВТОРЕФРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологии**